

מאורעות תכ"ז בתימן: תנועה שבתאית או פעילות משיחית מקומית

יוסף טובי

לכאורה, ראשית הפרשה בשלוחים ובאיגרות של חסידי שבתי צבי שהגיעו ממצרים ומארץ ישראל למקומות שונים בתימן, כנראה כבר בשנת תכ"ה, דהיינו בשנה הסמוכה לזו שבה היה שבתי צבי אמור להתגלות כמשיח, לגאול את עם ישראל מידי הגויים משעבדיו ולקבצו אל ארץ ישראל. אולם, לאמתו של דבר, כבר בשנים שקדמו לפעילות השבתאית בתימן נוצר מתח משיחי עצום בקרב יהודי תימן, לפי שיציאת התורכים מתימן בשנת 1635, לאחר ששלטו בה קרוב למאה שנה, הייתה הרת אסון ליהודי תימן. השליטים הזיידים, שקמו על התורכים והביאו לגירושם, ובעיקר האמאם אַלְמַתְוֹכַל אַסְמַאעִיל, הקנאי לדת האסלאם (1644–1676), נקטו מדיניות קשוחה ביותר כלפי היהודים, שנגדה לחלוטין את המסורת הזיידית המתונה מראשית ימיה של האמאמות הזיידית בתימן.¹

אך התקשרות האספירציות המשיחיות אל האפיק השבתאי נעשתה באמצעות השלוחים והאיגרות השבתאיים, כפי שמעיד מקור בן הזמן, סעדיה הלוי חמאמי, בקולופון ארוך שכתב, והוא למעשה כרוניקה חשובה ביותר על מאורעות השבתאות בתימן בשנת תכ"ז. מקור זה הוא המקור היהודי החשוב ביותר, והבלעדי כמעט, לפרשה זו.² איגרות אלו לא

1 על מצב יהודי תימן באמצע המאה הי"ז והמתח המשיחי בקרבם, ראו: י' טובי, עיונים במגילת תימן: קהילת צנעא, שבתאות, משפחת עראקי, מהרי"ץ, ירושלים תשמ"ו (להלן: עיונים), עמ' 82 ואילך. על יהודי תימן בראשית האמאמות הזיידית, ראו: י' טובי, 'יחסו של האמאם אלהאדי, מייסד המלכות הזיידית, ליהודי תימן', בתוך: מ' בן-ששון, ר' בונפיל ו' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 53–82.

2 הקולופון מצוי בהעתקה בכתב יד של חמשה חומשי תורה המצויה ברשותי, בין חומש במדבר לחומש דברים. ההעתקה היא משנת אתתק"ף לשטרות (תכ"ט/1669), כלומר כשנתיים בלבד לאחר המאורעות. הקולופון בשלמותו, ראו: טובי, עיונים, עמ' 117–124. על חשיבות הקולופונים בכתבי היד התימניים, ראו: מ' ריגלר, 'קולופונים של כתבי-יד כמקור לתולדות הספר והסופרים מתימן', בתוך: י' דישון וא' חזן (עורכים), מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן: ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי, רמת-גן תשנ"א, עמ' 161–179.

הגיעו אלינו, אך לעומת כן נשתמרו בכריכת ספר שהגיע מתימן שלוש איגרות של שבתי צבי ונביאו נתן העוזי ששלחון להסידיהם בחלב, בקושטא ובחברון.³ זהות השלוחים השבתאים לא נודעה ולכאורה לא נשאר להם זכר אחר בכתבי יהודי תימן מלבד בקולופון של סעדיה הלוי וב'מגילת תימן' למהרי"ץ (ר' יחיא צאלח).⁴ אך דומה שיש מקום לזהות לפחות אחד מן השלוחים הללו, והוא המכונה עמרם החסיד באיגרת ששלחו בני קהילת צ'וראן שבתים ליהודי חברון בשנת תמ"ד (1684) ובה ביקשו את עזרתם.⁵ מאיגרתם של בני צ'וראן עולה כי עמרם החסיד זה, שלא נודע עליו משום מקור אחר, היה שלוח קהילת חברון ושהה בתימן כמה שנים לפני כן, אף יצא עם יהודי צ'וראן לגלות למְוֹזֵע, גִּזְרַת הגירוש שהוטלה על כל יהודי תימן בשנת תל"ט (1679) כתוצאה ישירה מן הפעילות המשיחית (וראו להלן).⁶ אמנם אין בידינו ציון כלשהו על מועד הגעתו של השלוח לתימן, אולם נראה שיש מקום להניח במידה רבה של ודאות כי היה אחד מן השלוחים השבתאים שהגיעו לתימן בראשית שנת תכ"ו (1666) או אף לפניו, ומחמת המאורעות הקשים לא יכול לצאת מתימן. לעומת כן, אין זה סביר כלל שהגיע לתימן בין שנת תכ"ז (1667) לשנת גלות מוֹזֵע, תל"ט, לפי שפרק זמן זה היה מן הסוערים והחמורים ביותר בתולדות יהודי תימן, שנים שחיי היהודים היו תלויים מנגד. יתר על כן, מקור ערבי מוסלמי מתימן מספר על יהודי מחלב שהגיע לתימן סמוך לפני ההתפרצות המשיחית בשנת תכ"ז והסית את יהודי צנעא למרוד בשלטון המוסלמי.⁷ יש להניח אפוא שלאחר המעשים הללו, לא היה האמאם מתיר ליהודי זר להיכנס לתימן.⁸

- 3 שלוש הדפים שבהם מצויות האיגרות לקוחים מקובץ כתוב יד שנעתק בחברון במאה הי"ז. ראו: י"ל נחום, מיצירות ספרותיות מתימן, בעריכת י' טובי, חולון התשמ"א, עמ' סח-עד.
- 4 מהרי"ץ מספר כי תחילה הגיעו כתבים ממצרים ואחר כך מ'עיר מסכת', שספק אם המכוון בה למסקט בירת עומאן שבדרום מזרח חצי האי ערב. ראו: טובי, עיונים, עמ' 42.
- 5 לכאורה יש לתמוה מה ראו דווקא בני קהילת צ'וראן לפנות בבקשת עזרה, שהרי קהילת הראש ביהדות תימן הייתה צנעא, ובודאי היו קהילות אחרות יותר מרכזיות וחשובות. דומה שאת התשובה לכך יש למצוא בעובדה שבצ'וראן ישב הסייד ג'מאל אלדין עלי, בן האמאם אסמאעיל, והוא נהג ביהודים ביד קשה, וכל שפנו אליו היהודים להקל עליהם לא שעה לכך. ראו: אחמד בן עבד אללה חנש, אלגור אלמשרק פי פתח אלמשרק ונא בה אלחק, בירות 1986, עמ' 116. חנש חי במחצית השנייה של המאה הי"ז. תרגום דבריו לעברית, ראו: י' טובי, 'ידיעות על יהודי תימן בחיבורים ערביים מתימן', ב, פעמים, 56 (תשנ"ו) (להלן: ידיעות), עמ' 39.
- 6 האיגרת בשלמותה, ראו: י' רצהבי, 'גרוש מוֹזֵע לאור מקורות חדשים', ציון, לז (תשל"ב), עמ' 203-207.
- 7 טובי, ידיעות, עמ' 33-34. הד לידיעה זו בדברים ממקור ערבי לא מזוהה שמביא ר' עמרם קרת, כי יהודי פלסטיני שחט את נגיד יהודי צנעא, ר' שלמה ג'מל, שעמד בראש המרד נגד השלטון המוסלמי, והתיז את ראשו ותלוהו בפתח העיר צנעא. ראו: ע' קרה, סערת תימן, בעריכת ש' גרידי, ירושלים תשי"ד (להלן: סערת תימן), עמ' ט.
- 8 רצהבי (לעיל הערה 6, עמ' 201) קובע כי שליחות ר' עמרם זה בתימן נמשכה משנת ת"ם ועד שנת תמ"ד, שנת כתיבת האיגרת הנ"ל. קביעה זו אינה מוכחת מן האיגרת או מאיזה שהוא מקור אחר.

על כל פנים, תגובת הקהילות היהודיות בתימן לתעמולה השבתאית לא הייתה אחידה. בצד התגובה השלילית של בית הדין בצנעא, ששימש הנהגה עליונה של כל קהילות תימן, נפתו רבים, וביניהם גדולים וטובים, להאמין במשיחיותו של שבתי צבי. משנודע 'שעמד להן לישראל המלך המשיח', כפי שכתב בקולופון סעדיה הלוי בשנת תכ"ט, ' [עשו] ישראל תשובה נצחת בכל לבם ובכל מא[ד]ם...]'. ורבו מבשרים ומבשרות.⁹ על פי אחד המקורות הערביים, גם נשיא קהילת תימן באותם ימים, שלמה נקאש, האמין בכשורה המשיחית ואף שלח מכתבים לכל בני קהילות תימן ובישר להם על כך, ואף עודדם למכור את נכסיהם לקראת הגאולה והעלייה לארץ ישראל.¹⁰ ספק רב אם אמנם צודק המקור הערבי בדבריו אלה; על כל פנים, השלטונות המוסלמיים תלו בנקאש את אשמת האמונה המשיחית, שנתפשה בעיניהם כמרידה ברורה בהם. בשל כך נשלח נשיא הקהילה היהודית למאסר בתנאים קשים באי כמראן שבים סוף, ולא שוחרר משם אלא לאחר שנתיים, אף שב למעמדו הראשון כנשיא הקהילה. עוד מפרט הכותב, במגמה של ביקורת, מנהגי תשובה שונים, שאותם

מבשרים ומ[בשרות] מכתתו של סמאל [. . .] הטעו ועשו[ן] מה שלא כתוב מהם] דבר בתורה לא בתו[רה] שבכתב ולא] בתורה שבעל פה: אסרו הבשר ואמרו לא יאכלו ישראל אלא בשר צלי, ואסרו היין בלילי פסחים, וגזרו על הנשים שיגלחו שער ראשן, ועל האנשים שלא ישמשו מטותיהן [. . .] ולא יכלו השופטים והשוטרים¹¹ לאיים עליהם, אלא נשמעו דבריהם, והיו אומרים: ביום פל' אתם נגאלים, ביום פל' אתם פורחים, ולא תדעו אלא ואתם בארצכם, והרשעים יושבים במדבר העמים.¹²

אף היו תגובות ספרותיות לשמועות על שבתי צבי, שהחשובה בהן היא החיבור 'גיא חזיון', אפוקליפסה שבתאית שנכתבה בשנת תכ"ה או בראשית תכ"ו, עם בוא השמועות על שבתי צבי לתימן. אך כבר נתברר במחקר כי כל שבתאיותו של החיבור היא אך ורק באזכורים של שבתי צבי ונביאו נתן ושל תאריכים שבתאיים, אבל אין בו דבר מן התורה השבתאית ואף לא מקבלת האר"י, שלדעת שלום היוותה המצע הרעיוני למשיחיות שבתי צבי.¹³ באותו סגנון נזכרים שבתי צבי ונתן העזתי בשירי רבי שלום שבזי, גדול משוררי תימן, שבאותם ימים כבר היה במיטב שנותיו (נולד בשנת שע"ט/1619). שנים רבות נסתפקו החוקרים בדבר עמדת שבזי לאמונה בשבתי צבי: א"צ אידלסון וגרשם שלום טוענים כי

9 ראו: טובי, עיונים, עמ' 82.

10 על פי הנש. תרגום דבריו, ראו: טובי, ידיעות, עמ' 34.

11 הדיינים וראשי הקהל.

12 טובי, עיונים, עמ' 122-123, 141.

13 החיבור במלואו, ראו: ג' שלום, 'גיא חזיון - אפוקליפסה שבתאית מתימן', קובץ על יד, ד (תש"ו),

עמ' קד-קמא. לדיון מפורט בו, ראו: טובי, עיונים, עמ' 92-101.

המשורר נהה אחר אמונה זו, בעוד הרב אברהם נדאף דוחה את הטענה. אמנם צדקו אידלסון ושולם בקביעתם, אלא דא עקא שנשמכו על שיר שמחברו הוא סעדיה מנצורה בן המאה הי"ט, ודימו שלא כדין למצוא רמז לשבתי צבי באחד משיריו של הלה. אולם משנתגלו ופורסמו על ידי שניים משירי שבזי, שבהם הוא מזכיר במפורש את שבתי צבי, את נתן העזתי נביאו ואת שנת הגאולה הצפויה, סר הספק לחלוטין. בשיר 'מסאן פי רצ'א רבי' שבזי אומר על המשיח המצופה: 'שבה שבתי צבי וצלח עלי מלכותך', ובשיר 'בחלום לילה חלמתי' הוא אומר על נביאו: 'זה שנת התכ"ו למנין / [...] / עמדה ציון בבנין / אז שדה גולה מכרתי / [...] / יום דבר נתן שמעתי'.¹⁴ אולם גם בשני השירים הללו, כמו ב'גיא חזיון', אין שבתי צבי נזכר אלא בהקשר האפוקליפטי המאפיין רבים משירי שבזי ושירי ישראל בן יוסף, המשורר בן תימן מן הדור הקודם לו. כלומר, דמותו של שבתי צבי משולבת בתוך המסורת האפוקליפטית של יהודי תימן, שעיקרה מאבק בשלטון האסלאם מראשיתו.¹⁵

אף במסורת שבעל פה נשתמר זכר המאורע, באותו סיפור מלבב על האישה הבודדה שחששה שמא לא תתעורר בחצות ליל הפסח בשנת תכ"ו, שבו היה צפוי להתרחש נס הגאולה וקיבוץ הגלויות הפלאי, ועל כן קשרה רגלה לרגל חמורה שבוודאי יהיה נייעור מחמת המהומה הגדולה שתקום בשעה זו. אלא שהחמור היה נייעור מחמת סיבה אחרת ומשכה בעוז רב, עד שנאלצה האישה לפנות אל המשיח הנחפו הדוחק בנגאלים ולפייסו בלשון זו: 'דלא, דלא, יא משיח [לאט לך, לאט לך, המשיח]'.¹⁶

מלבד המובא לעיל, אין במקורות היהודיים בתימן כל אזכור של שבתי צבי ושל עניין הגאולה בשנת תכ"ו. אף לא הגיעה לידינו כל תגובה ישירה של יהודי תימן לכך שהציפיות שנתלו בשבתי צבי לא נתממשו בסופו של דבר, ולא עוד אלא שאף המיר דתו לאסלאם באלול תכ"ו. ברם חסידי שבתי צבי בתימן לא ויתרו ולו כהוא זה על האמונה המשיחית ומצאו לעצמם פתרון ייחודי להם, השונה מזה של חסידי שבתי צבי בארצות אחרות, בין אלה שהפנו עורף לתנועה השבתאית וניתקו ממנה כליל, בין אלה שפיתחו תורה שבתאית חדשה מורכבת ומפולפלת שתכליתה להסביר ולהצדיק את ההתאסלמות של שבתי צבי, ואף הלכו בעקבותיו. פתרונם של יהודי תימן היה יותר פשוט. הם העתיקו את במת

14 השיר האחד, 'מסאן פי רצ'א רבי', ראו: י' טובי, 'שני שירים על מאורעות השבתאות בתימן', פעמים, 44 (תשנ"ג), עמ' 54-60 (להלן: שני שירים); השני, 'בחלום לילה חלמתי', ראו: טובי, עיונים, עמ' 130-134.

15 על הספרות האפוקליפטית של יהודי תימן, ראו: י' טובי, 'חזיונות אחרית הימים בספרות יהודי תימן', תימא, ה (תשנ"ו), עמ' 169-193 (להלן: חזיונות).

16 סיפור זה, המצוי עד היום במסורת הפולקלורית של בני תימן, הביאו כבר חיים חבשוש בכרוניקה שלו על תולדות יהודי תימן שפרסם הרב יוסף קאפח בשם 'קורות ישראל בתימן'. ראו: י' קאפח, "קורות ישראל בתימן" לרבי חיים חבשוש, ספונות, ב (תשי"ח), עמ' רנח-רנט (להלן: קורות), ופרסמה לראשונה גויטיין. ראו: S. D. Goitein, *Von den Juden Jemens*, Berlin 1934, pp. 37-38.

ההתרחשות האסכטולוגית לארץ מושבם והסבו את תאריך הגאולה הצפויה לשנת תכ"ז. ודאי שמסורתם עתיקת היומין מן העידן הקדם-אסלאמי, כלומר התקוממותו של סיף בן ד' יזן, צאצא המלך היהודי בתימן יוסף ד' נואס, שביקש לסלק את השלטון החבשי הנוצרי,¹⁷ וכמובן הפעילות המשיחית האינטנסיבית המאפיינת אותם, הן שהקלו עליהם לקבוע בתימן את גילוייה הראשונים של הגאולה הצפויה. ראיה לדבר בחיבור 'גיא חזיון', העוסק אמנם בגאולה השבתאית הצפויה להתגשם בשנת תכ"ו באמצעות שבתי צבי עצמו, ואף על פי כן, מתוך כוונה לפתור את בעיית יהודי תימן עצמם, חוזה בעל החיבור כי בשנה שלאחריה, כלומר בשנת תכ"ז, תימשך הפעילות המשיחית והמשיח יבוא לתימן כדי להכות את שליטי הארץ ולגאול את יהודיה. תוך כדי כך הוא מפתח את השקפתו בדבר שני המשיחים, משיח בן דויד ומשיח בן יוסף: שבתי צבי הוא משיח בן דויד, והמשיח שיפעל בתימן הוא משיח בן יוסף.¹⁸

קרוב לוודאי שהתפישה המשיחית המקומית של יהודי תימן, כפי שהיא באה לידי ביטוי ב'גיא חזיון', יצרה דינמיקה של התעלמות מדמותו של שבתי צבי ומן הפעילות השבתאית בארצות אחרות ושל התרכזות בהתרחשויות הצפויות בתימן גופא. בכלל יש לקבוע כי מעשיהם של חסידי שבתי צבי בתימן לא גרמו לתמורות של ממש בחיי הקהילות היהודיות בארץ זו, אף שניכרה תנועה מסוימת, שאין ביכולתנו להעריכה, של מכירת הרכוש הקרקעי לקראת הגאולה והשיבה לארץ ישראל, כפי שמעידים המקורות היהודיים והמוסלמיים.¹⁹ שוליות דמותו של שבתי צבי והפעילות הקשורה בשמו מוכחות אף מכך שסעדיה הלוי, המקור היהודי המפורט היחיד המתאר את גלגול המאורעות בשלמותו, אינו מזכיר כלל את שמו של שבתי צבי ומקדיש את רוב דבריו לתוצאות מעשיה של הדמות המרכזית בפעילות המשיחית בשנת תכ"ז, הלוא הוא ר' שלמה ג'מל שידובר בו להלן. יתר על כן, סעדיה הלוי אינו מעמיד חיץ בין הפעילות המשיחית בשנת תכ"ו לבין זו שבשנת תכ"ז, ורואה באחרונה המשך טבעי של הראשונה. על כך יש להוסיף כי להשתקפותה המינורית של הפעילות המשיחית השבתאית בשנת תכ"ו במקורות שהגיעו לידינו סיעה גם העובדה שהשלטון המוסלמי בתימן לא הגיב על מעשיהם של חסידי שבתי צבי בשנת תכ"ו, אף שההנהגה היהודית בצנעא שללה אותם, אמנם בלא יכולת להניאם מכך. לעומת כן, תגובתו הייתה חמורה ביותר באשר לפעילות המשיחית בשנת תכ"ז.

17 ראו להלן (סמוך להערה 41), וכן טובי, חזיונות, עמ' 177 ואילך. חבשוש משים בפי ראשי המוסלמים דברים בגנות היהודים בימי המאורעות הנדונים, וכי יש למנוע מהם מלנהוג בגבהות הלב, 'כאשר עשו אבותיהם וקדמוניהם בארץ הזאת בימי יוסף [צ"ל: סיף] ד' יזן ובימי שמואל בעל הנטיעות (אלסמוול צאתב אלגראס)'. אלסמואל הוא שמואל בן עדיה, המשורר היהודי המפורסם שחי בצפון מערב חצי האי ערב במאה השישית. ראו: קאפח, קורות, עמ' רנו. אין ספק שדברי חבשוש משקפים מסורת ערבית, שכן זכרה של ממלכת חמיר היהודית ומלכיה לא נשמר כלל בקרב יהודי תימן.

18 ראו: טובי, עיונים, עמ' 96-97.

19 ראו: טובי, עיונים, עמ' 132, 141; הנ"ל, ידיעות, עמ' 34; הנ"ל, שני שירים, עמ' 57.

פרטי הפעילות המשיחית הזאת לא הובאו כאמור אלא במקור יהודי אחד בלבד, הוא הקולופון הנ"ל של סעדיה הלוי, וכל ההתייחסויות האחרות, כולל אלה שבמקורות בני הזמן, כגון שירי שבזי ומשוררים אחרים, אינן אלא לעניין תגובת השלטונות בלבד. לעומת כן, רבים ומפורטים הם המקורות הערביים מתימן המספרים על מאורעות תכ"ו, ומספרם מתקרב לעשרה, ובדרך כלל אין הם תלויים זה בזה. תחילה נודעו לנו פרטי המאורעות המובאים במקורות הערביים, מבלי שיצוינו המקורות הללו על ידי חבשוש בחיבורו הנ"ל²⁰ ועל ידי ר' אברהם נדאף במאמר תגובה שכתב לדברי א"צ אידלסון.²¹ ואולם אט אט נחשפו המקורות הערביים עצמם, לאחר שהחלו לראות אור הדפוס בעשרות השנים האחרונות, ופרשת שנת תכ"ו תוארה בפירוט על פי המקורות הרבים הללו על ידי חוקרים שונים.²² התמונה הכללית העולה מכלל המקורות הללו, בהשוואה לקולופון של המעתיק סעדיה הלוי, היא כי בתימן נוצרה בשנה תכ"ו תנועה משיחית מקומית. עם זאת, אין להכחיש יניקתה מן התנועה המשיחית השבתאית, כפי שהדבר מוכח מן החיבור 'גיא חזיון', שכאמור לעיל מחברו קובע כי לאחר גילוי המשיח שבתי צבי בשנת תכ"ו, אמורה הפעילות המשיחית להימשך בתימן בשנת תכ"ו.

הדמות המרכזית בפעילות זו הייתה שלמה (סלימאן) ג'מל, אחד מחכמי היהודים בצנעא, אם כי היה נטול תפקיד בהנהגה הרשמית. המקורות כולם מספרים על פעולה מדהימה של ג'מל, כאשר יצא בפסח תכ"ו עם חבורת חסידים מן השכונה היהודית אל עבר הקצר, המבצר השולט על העיר ומקום מושבו של מושל העיר בשם האמאם אסמאעיל (1644–1676), שישב באותן שנים בעיר הצפונית סוּדָה, ותבע ממנו במפגיע למסור לידי את השלטון. תגובת השלטונות הייתה קשה ביותר. ג'מל, שהגיע אל המבצר בגפו, לאחר שחסידיו נשמטו ממנו בזה אחר זה, הוכה קשות ונכלא בבית הסוהר. העניין הובא לידיעת האמאם בסוּדָה, וראשי הקהל בקהילות הראש – צנעא וחמדה – נתבקשו לתת הסבר

20 ראו: קאפה, קורות, עמ' רנב-רסה.

21 א' נדאף, 'לתולדות המשורר התימני ר' שלם בירב יוסף שבזי ושירתו העברית', מזרח ומערב, א (תרע"ט-תר"פ), עמ' 332-333.

22 ראו: R. B. Serjeant, R. Lewcock et al. (eds.), *Ṣarīʿa: An Arabian Islamic City*, London 1983, pp. 400-398; טובי, עיונים, עמ' 116-101, 150-144; P. S. van Koningsveld, J. Sadan and Q. Al-Samarrai, *Yemenite Authorities and Jewish Messianism: Aḥmad ibn Naṣir al-Zaydī Account of the Sabbatian Movement in Seventeenth Century Yemen and its Aftermath*, Leiden 1990; 'י' סדן, 'הכרוניקה של אבן נאצר: טקסט חדש על תנועות משיחיות יהודיות בתימן במחצית השנייה של המאה ה"ז' – רקע ותרגום, פעמים, 43 (תש"ן), עמ' 111-135; טובי, ידיעות, עמ' 32-43. פרשת הפעילות המשיחית בתימן בשנת תכ"ו ותוצאותיה בגלות מועז סוכמה לאחרונה בעבודת דוקטור. ראו: B. A. Haykel, 'Order and Righteousness: Muhammad Ali al-Shawkani and the Nature of the Islamic State in Yemen', University of Oxford, Magdalen College, Mechalmas 1997. תודתי לידידי ברנרד הייכל שהעמיד לרשותי עותק מעבודת מחקר זו.

לעניין, זאת בוודאי לאחר שנתברר לאמאם כי במקביל למעשהו של ג'מל נהגו יהודים רבים ברחבי הארץ מנהיגי תשובה והתעוררות כללית לגאולה. יצוין שלדברי סעדיה הלוי, התגובות הראשונות של האמאם באו בעקבות ההתעוררות הכללית של יהודי תימן. אולם יותר נאמנים עלינו, ולא כאן המקום להוכיח זאת, דברי המקורות הערביים, כי תגובת השלטונות באה לאחר מעשהו המטורף של ג'מל.

אף שהדבר אינו מעיקר עניינינו בזה, נשלים את תיאור הפרשה בלשון קצרה: ראשי הקהל מקהילות שונות, ובכללם שלמה נקאש נשיא קהילת צנעא ומבחינה מסוימת נשיא יהודי תימן כולם, הוגלו למאסר באי כמראן שבים סוף ולא שבו משם אלא לאחר שנתיים, ואילו ג'מל הוצא להורג בעריפת ראשו בסיף; רבות מזכויות היהודים כבני חסות נשללו מהם, לאחר שמעשיהם נתפרשו כמעשה של מרידה המפקיע את יחסי הד'מה, דהיינו החסות, שמעניק להם השלטון המוסלמי בתימן, ועל כן הועמדה מכאן ואילך בשאלה זכות ישיבתם בתימן, עד להחלטה בשנת 1679 לגרשם – הוא המאורע הידוע בשם 'גלות מן הע'.²³ במסורת הספרותית של יהודי תימן, וכן בזו שהועברה על פה, ידועה פרשת שנת תכ"ז בשם 'שנת גזרת העטרות', ובערבית 'אלעמאים', על שם האיסור שהטיל האמאם אסמאעיל עליהם להתעטר בעטרות לראשם, כתגובת עונשין על פעילות זו שנחשבה בעיני השלטון כמעשה של מרד, וכל זאת בלא קישור בינה לבין שבתי צבי ותנועתו.

הפרשה זכתה להתייחסות מפורטת או כללית בכמה שירים שכתבו בני הדור, בראשם שלום שבזי, וכן סעדיה בן שלמה הלוי ד'מרמרי ומעודד בן שלום.²⁴ אך רק שירו של מעודד בן שלום מפרש את עניין הגאולה שהייתה צפויה לבוא בשנת תכ"ז, כמובן מבלי להזכיר את שבתי צבי. וכן בכל שיריו הרבים של שבזי המתייחסים לגזרת העטרות, אין הוא רומז אלא פעם אחת בלבד לעניין הגאולה והמשיחית, רמיזה המתייחסת כבר לשנת תכ"ז:

בהתכ"ז אחתקאר נאלנא
ג'וש אכ'ות מנאלנא
ואסלבנא עמאימנא
וכאן צומנסאוקלסברה

תרגום:

בהתכ"ז השיגנו הקלון
גייסות שוממו מעונינו
שוללנו מעטרותינו
אך מלמסמננב

23 על הקשר הסיבתי הישיר בין גזרת העטרות לגלות מוזע עמדתי לראשונה בעיונים, עמ' 112–113. וראו: טובי, שני שירים, עמ' 53, הערה 1.

24 לשירי שבזי ומעודד בן שלום, ראו: טובי, עיונים, עמ' 125–141; לשירו של ד'מרמרי, ראו: טובי, שני שירים, עמ' 62–63.

הלא פרא ברית הפר ורותיח כדוד
ועל לא חטא אני נכרה ויגע ועיף
וכל החטא והסבה
באמרי כי משיחי בא
ומס הרבה.²⁵

ודאי הוא ששבזי ידע היטב את השתלשלות המאורעות, לפי שהיה מעורב בהם אישית ואף הביע את אמונתו בשבתי צבי בכמה משיריו. הוא מציין בהתמרמרות כי כל הגזרות שנפלו על קהילתו בשנת התכ"ז הן תוצאת האמונה התמימה שלה במשיח הצפוי לבוא. אבל יש להניח שאין כוונתו לשבתי צבי שהתאסלם אלא לפעילות המשיחית של שנת התכ"ז שבמרכזה עמד ר' שלמה ג'מל.

אפילו מהרי"ץ, שנולד כשלושה דורות לאחר גזרת העטרות, והוא המקור הראשון (מלבד סעדיה הלוי) המתאר אותה בחיבורו 'מגילת תימן', אינו מזכיר את שבתי צבי, אם כי הוא יודע לספר על האיגרות שהגיעו ממצרים וממקומות אחרים לתימן המודיעות על בוא המשיח ועל שקמו מבשרים ונראו אותות לעניין זה בתימן. אבל גם הוא מוסר כי הגאולה הייתה אמורה לבוא בחג הפסח של שנת תכ"ז.²⁶

בלבול מוחלט בתיאור מאורעות שנת תכ"ז שורר בחיבור 'קורות ישראל בתימן' לר' חיים חבשוש. בחיבורו חבשוש מתאר את הפרשה בשלושה פרקים שונים כשלוש אפיוזות נפרדות זו מזו, בלא כל רצף כרונולוגי. אמנם הוא מודע היטב לפעולת השמועות על שבתי צבי שנפוצו בתימן, וכאחד מראשי המשכילים בתימן בסוף המאה הי"ט, ששללו את הקבלה ואת כל הכרוך באמונות טפלות, הוא מבקר בלשון חריפה ביותר את הנוהים אחרי משיחי השקר. יצוין כי יותר משבא לגנות את חסידי המשיח במאה הי"ז, הוא בא לבקר את חסידי משיחי השקר בתימן בימיו, במחצית השנייה של המאה הי"ט – שוכר כוחיל הראשון, שוכר כוחיל השני ויוסף עבדאללה. על כל פנים, לדבריו, השמועות על שבתי צבי הגיעו לתימן בשנת תכ"ח. לעומת כן, הוא מתארך את גזרת העטרות בשנת תל"ג, שש שנים לאחר זמנה הנכון, מבלי שהוא קושר אותה לפעילות המשיחית בשנת תכ"ח אלא כפרשה נפרדת לחלוטין.²⁷ מעיון בדבריו נראה כי עמדו לפניו מקורות יהודיים ומוסלמיים אלא שלא היו מלאים ומדויקים, או שמא לא עלה בידו לצרף את המקורות השונים לפרשה אחת. איני יודע מה המקור העברי שעמד לפניו, אבל יש לציין כי בכמה פרטים, בעיקר במנהגי האבלות שנהגו חסידי שבתי צבי בתימן, דומים דבריו לדברי סעדיה הלוי בקולופון

25 ראו: טובי, עיונים, עמ' 137.

26 שם, עמ' 42-43.

27 חוקרים בני דורנו, שעדיין לא נחשפו לפנייהם המקורות החדשים, היהודיים והמוסלמיים, נגררו אחרי דברי חבשוש.

שלו.²⁸ אלא, כאמור לעיל, סעדיה הלוי אינו מזכיר את שבתי צבי בדבריו. אפשר אפוא שחבשוש למד על שבתי צבי מפי חוקרים אירופים שבאו לתימן, ובעיקר מפרופסור יוסף הלוי, שחבשוש שימש מלווהו בתימן. למעלה מכך, השקפתו על הפעילות המשיחית אינה עולה בקנה אחד עם התפישה המסורתית אלא מבטאת גישה מודרנית של מי שהושפע מן ההשכלה האירופית. חבשוש, שהיה מעורב אישית בפעילות נגד משיחי השקר בזמנו, ונשא את הדגל של תיקון החברה היהודית בתימן, כחברו של הרב יחיא קאפה, לא חשש לחשוף את מומי קהילתו, לפי השקפתו, מתוך כוונה להשיב אותה אל רמתה הרוחנית והחברתית מימי קדם. הנהייה אחר משיחי שקר נראתה בעיניו אך חוליה אחת האחוזה בשרשרת ארוכה של אמונות טפלות ושל חוסר השכלה, הנובעים כולם מהתעסקות יתרה בספרות הקבלה. לאור כך נביא את דבריו הקשים כל כך נגד שבתי צבי:

שבתי צבי משיח השקר תושב איזמיר המפורסם במעשיו אשר לא כדת. הוא שלח אש בעצמותי מרחקי ארץ, הוא ימחה שמו פלח כליותי בקרבי [...] כמו אבן השואבת משכני בתרמית הבליו [...] אחי האמיליים שטו ולקטו שמועות יותר מכדי צרכם בעבור להחיות בהם רוחם הנכאה [...] והנה פרא רוכב על עני ורש נפגשו [...] בשמחת לבבם רובם למען שמו שבתו ממלאכה ועסק.²⁹

דברי הביקורת הקשים של חבשוש על מאמיני שבתי צבי, שכאמור היו יותר מכוונים לחסידים השוטים של משיחי השקר בימיו, עוררו תגובת נגד, אמנם לאחר זמן, של מי שהשתייך לאותו מגזר ביהדות תימן שלא ראה בעין יפה את מגמת התיקונים מבית מדרשם של הרב יחיא קאפה וחבריו. בהקשר הנדון בזה, כללה תגובת הנגד מגמה של הכחשת נהייתם של יהודי תימן אחר משיחים מעין אלה, ולפחות צמצום השפעתם. כוונתי בזה לר' אברהם נדאף שכבר נזכר לעיל. אולם קודם שנבוא לדון בו בהקשר זה, ברצוני לציין כי שתיקת המקורות בני הזמן ביחס לשבתי צבי – כלומר, שבזי בשיריו שנכתבו לאחר גזרת העטרות, סעדיה ד'מרמרי, מעודד בן שלום וסעדיה הלוי, וכן מהרי"ץ ב'מגילת תימן' – אפשר שאינה אלא צנזורה פנימית שהטילו הכותבים על עצמם, לפי שהרגשתם לא הייתה נוחה מכך שהייתה זו אמונה כוזבת, מה עוד ששבתי צבי, שהיה אמור להתגלות כמשיח ולהביא את הגאולה, עשה את הפשע הגדול ביותר שיהודי תימן היה יכול להעלות על דעתו – התאסלמות. כן יצוין ששני השירים ששבתי צבי ונתן העזתי נזכרים בהם לא נשמרו אלא בהעתקות בודדות, האחד בהעתקה אחת והאחר בשתי העתקות חסרות, ומעולם לא הובאו לדפוס בהוצאות מסורתיות אלא על ידי החוקרים בלבד. נדאף נדרש לפרשה זו בעקבות דברי א"צ אידלסון, חוקר המוסיקה והליטורגיה היהודית,

28 ראו: קאפה, קורות, עמ' רנב-רסה.

29 שם, עמ' רנז-רנח.

שבמהלך העשור הראשון למאה העשרים הכיר מקרוב את יהודי תימן בירושלים וחקר בהעמקה ובהיקף גדול את מסורותיהם בתחומים הנ"ל. באחד ממאמריו, שראה אור בשנת תרע"ט, מצא אידלסון לכאורה רמזים בשירת שבזי לשבתי צבי ואף קבע כי השמועות עליו שהגיעו לתימן השפיעו רבות על 'היהודים הנדחים והמעונים הספוגים בקבלה עיונית ומעשית'.³⁰ דברים אלה לא נשאו חן בעיני אברהם נדאף, לפי שהיה בהם יותר מקורטוב של תליית אשמה של אמונה כוזבת בר' שלום שבזי, שנחשב למקובל ולקדוש בעיני יהודי תימן, ובעיקר בעיני הפלג של חסידי הקבלה שנדאף עמד בראשו בארץ ישראל, ובייחוד הקשר שיצר אידלסון בדבריו בין האמונה הכוזבת בשבתי צבי משיח השקר לבין הנהייה אחר הקבלה העיונית והמעשית, ממש כפי שעשה כמה עשרות שנים לפני כן חבשוש בתימן, מבלי שהאחרון ידע דבר על קיומו של הראשון. על כן נחלץ נדאף להציג את הפרשה כולה של מאורעות תכ"ז באור יותר נוח מבחינתו, ובעיקר ניתוק הקשר בין שבתי צבי לאירועים בתימן, ומיהר לפרסם מאמר תגובה באותו כתב עת, 'מזרח ומערב', בשנה שלאחר מכן.

לטענתו, הוא מביא 'אמנות מעשה שהיה כמו שכתוב בדברי הימים של הערבים בצנעא', אלא שאין כל ספק שיש בתיאורו מרקחת מאוחרת מעשה ידי נדאף עצמו, של המקור הערבי, של מסורת יהודית ושל עירוב פרשיות אחרות. אף על פי כן, מן הראוי לתת דעתנו לדברי נדאף בשאלה הנדונה:

פעם אחת היה הרב סלימאן ג'מיל [כך ולא ג'מל!] לומד בס' פרקי היכלות דר' ישמעאל שבסוף פרק ט"ל <שכ-תב> שהמשיח יתגאל ויגאל את ישראל בי"ד בניסן יעו-ין-ש-ם. וזה היה לפני חג הפסח וברוב אמונם לדברי רז"ל חשב כי אולי יזכו ישראל שיתגלה המשיח. באותו זמן עמד ודרש לעם בשבת הגדול והזכיר להם את דברי ר' ישמעאל הנ"ל. וברוב שמחתם בחידוש זה הפיצו שמועות ביניהם כי בערב פסח או בליל פסח יתגלה המשיח [...]. אז הגיעו הדברים אל האימאם [...]. האימאם חכה עד שהם באמצע הסדר אז שלח אחרי הרב הנזכר <כר> [...]. וישאלו לו: האם אמת הדבר ששמעתי כי היהודים חושבים למרוד במלכותי ולהגאל מן הארץ הזו וכי אתה דרשת להם שבחג הזה יבוא לכם "אלמהדי אלמנתצ'ר", ר"ל המלך המשיח? ויענהו הרב: אדוני המלך! כתוב בתורתנו כי אם יזכו היהודים יבא להם המשיח בלילה זה וכן אני דרשתי זאת לעם כי אנחנו בטוחים כי דברי חכמנו אמת ויציב ומחכים אנו לזאת כל הימים [...]. זהו המעשה שהיה כפי המסורת מאבותינו וכמ"ש בדה"י [וכמו שכתוב בדברי הימים] הנ"ל ובאותו זמן לא היה עוד זכר לשבתי צבי

30 א"צ אידלסון, 'המשורר התימני ר' שלום בן יוסף שבזי ושירתו העברית', מזרח ומערב, א (תרע"ט-ת"פ), עמ' 13. אף שאידלסון נסמך על לשונות הלקוחות משרים שאינם לשבזי, הרי מסקנתו נכונות, כפי שצוין לעיל.

כו"ע [כלל ועיקר] כי היה המעשה הזה קרוב לגזירת מווע, שהיתה בשנת-תל"ט [1679] וש"צ [שבתי צבי] היה עד שנת-תכ"א [1661] לב"ע [לבריאת עולם].³¹

על פי דברי נדאף נראה לומר, כי בשבת הגדול שלפני פסח תכ"ז דרש ג'מל עצמו לפני היהודים בצנעא על אפשרות ביאת המשיח בפסח, על פי דברי ר' ישמעאל בפרקי היכלות דר' ישמעאל. אבל הפצת השמועה כי המדובר בפסח של אותה שנה לא נעשתה על ידי אלא על ידי שומעיו. וכשנחקר על ידי האמאם השיב כי זו אמונה כללית של היהודים. בסוף דבריו טורח נדאף להדגיש שלא היה כל קשר בין התפרצות האמונה המשיחית בפסח תכ"ז לבין שבתי צבי, 'כי היה המעשה הזה קרוב לגזירת מווע שהיתה בשנת תל"ט ושבתי צבי היה עד שנת תכ"א'. מובן שנימוקו של נדאף מוטעה לחלוטין, לפי שהמאורע שהוא מספר עליו אירע בשנת תכ"ז ואילו מעשה שבתי צבי היה בשנת תכ"ו. אלא שנדאף, כאחרים מבני הדור האחרון בחכמי תימן בתימן גופא ובארץ ישראל, ביקש – שלא כדין – להכחיש את עובדת השתרשותה של האמונה השבתאית בקרב חלק מיהודי תימן וחכמיהם. אפילו ר' עמרם קרח, רבה האחרון של יהדות תימן ובעל החיבור ההיסטורי המקיף עליה, 'סערת תימן' (ירושלים תשי"ד. נפטר בשנת תשי"ג), שכבר היה אמור להכיר את כתבי חבשוש, אידלסון ונדאף,³² מנסה להסתיר את הקשר בין שבתי צבי למאורעות שנת תכ"ז. לדבריו, 'הגזרות שנתחדשו אחר גלות התורכים', וגזרת העטרות היא אחת מהן, 'לא נדע פרטן כי אם מה שמצאנו ברמז לגזרה היותר קשה בפיוטי הר"ש שבזי באמרו: "מהתל עלי דתי ובוזה לתורתך והסיר עטרתך".³³ אף יש לו הסבר לר' עמרם קרח לצמצום ההתייחסות לאירוע זה במקורות היהודיים:

במקום שהיה ראוי לו [לשבזי. – י.ט.]. לחבר פיוט שלם על גזרה זו שנתחדשה בימיו ולבאר פרטי ענפיה, אולי מראה ופחד שמרה מחסום לפיו שהרי חכמי דורו אחזתם חלחלה ויראו לרשום זכרה, ולולי הערת הר"ש שבזי במלים קצרים אלו היתה נשכחת מספרי היהודים.³⁴

אמנם ידע קרח מהו הגורם לגזרות אלו של השלטון המוסלמי, ברם על גורם זה הוא למד אך ורק מ'ספרי התאריך הערביים', כשהוא נוטה להטיל ספק בתיאור הדברים במקור זה.

31 נדאף (לעיל הערה 21), עמ' 331–332.

32 אמנם חיבורו של חבשוש נדפס לראשונה על ידי הרב יוסף קאפח רק בשנת תשי"ח, אך כבר בשנת תרצ"ג נתפרסמו הפרקים מתוך חיבורו זה העוסקים בשבתי צבי ובגלגולי המאורעות שלאחר מכן על ידי עורך הדין משה קרתי, נשיא קהילת התימנים בירושלים. ראו: מ' קהתי, 'התנועה השבתאית בתימן', ציון (מאסף), ה (תרצ"ג), עמ' עח-פח.

33 קרח, סערת תימן, עמ' ז.

34 שם, עמ' ז-ח.

רק בסוף הפרק העוסק בעניין הגדון הוא מעלה את שמו של שבתי צבי, לכאורה על דרך המסקנה בלבד:

אולם יש ללמוד כי באותו זמן עלה תמרות עשן משיחות שבתי צבי, והגיעו אליהם שמועות משעשעות, ובהיותם דחופים ומעונים היו מתלחשים בבשורות הגאלה הנשמעים לאזניהם; ודרך ההמונים הפתאים להגדיל ולהרבות דברים והקול נשמע בשערי המלך והשרים, ובתואנה קלה מצאו טענה להנקם מכל היהודים, להכניעם ולהשפילם בגזרות אלו ולענות רבניהם וחשוביהם במאסרים וענויים קשים ימים אין מספר.³⁵

הרב קרח, שלא נהה אחר הקבלה והיה רציונליסט מובהק אף שהיה מנהיגו של פלג חסידי הקבלה בתימן, רואה אפוא חובה לעצמו בסיכומם של דברים להתייחס להשפעה האפקטיבית של התנועה השבתאית בתימן, אם כי הוא מנסה להחיל את הדבר רק על 'ההמונים הפתאים', במגמה אפולוגטית ברורה.

כסיכום ביניים נוכל אפוא לקבוע כי אין בידינו כל הוכחה ברורה לזיקה ישירה בין הפעילות השבתאית בתימן לפעילות המשיחית בה בשנת תכ"ז, שכאמור ר' שלמה ג'מל עמד במרכזה; אבל עדיין עלינו לשאול על עצם הדבר: האומנם הייתה בכלל פעילות משיחית בתימן בשנת תכ"ז ויש לראות במעשהו של ג'מל בחג הפסח בשנה ההיא ביטוי אמתי לאמונה משיחית?

מאחר שמלבד הכרוך בפרשה זו אין אנו יודעים דבר על ג'מל, ואף לא נותרו כתבים משלו או משל מקורבים לו שיהיה בהם כדי ללמדנו עליו דבר כלשהו, אין כל אפשרות לקבוע בבטחה אם היו לפעולותיו מניעים משיחיים; ואם אמנם כן, מה תפקיד ייעד לעצמו; האם ראה עצמו כמשיח או כשליחו; באיזו מידה היה קשור לפעילות השבתאית שקדמה למעשהו, וכיצד התייחס אליה לאחר שכבר נודע, כך יש להניח, כי שבתי צבי המיר דתו לאסלאם כשבעה חדשים קודם לכן, באלול תכ"ו. כאמור לעיל, אחד המקורות הערביים קושר את פעולתו של ג'מל להתיישבות יהודי מחלב בצנעא, דבר שאמנם אינו מתאשר ממקורות אחרים אבל הוא סביר לחלוטין.

ביחס לאישיותו של ג'מל, אין לנו אלא משפט אחד של סעדיה הלוי בן הזמן המתאר בלשון זו: 'רב וגדול בתורה ובמקרא ובהלכות ובהגדות ובקבלות ויותר בקבלה'. גם נדאף מתאר את ג'מל כרב, בעוד חבשוש וקרח – שלנגד עיניהם עמדו מקורות ערביים – מתארים אותו כנגיד. טעותם של חבשוש וקרח נבעה מכך שבמקורות הערביים הוא מכונה 'קאיד', שאפשר לפרשו כנגיד או נשיא, כלומר ממלא תפקיד ארגוני מובהק, אך בוודאי אפשר להשתמש בו גם במשמעות כללית של מנהיג ללא תפקיד מוגדר, וזו אמנם

המשמעות הנכונה בנדון דידן.³⁶ באשר לעניין עצמו, דהיינו מה הביאו לעשות את מעשהו הנועז, אומר סעדיה הלוי דברים קצרים:

ונעשה לו דבר גדול, ועלה לפני המלך שבמדינת אוזל [המושל במבצר צנעא] בחול המועד בפסח, ולא ידעו כל העולם מה דבר לפני המלך, אלא הגיד המלך שהיה אומר: בחניני ה' ונסני. ולא ידענו עד היום מה היה בלבנו, אלא אמרו בכה בבית הכנסת בכיה גדולה והיה אומר: אשריכם ישראל מה צפון לכם. ואחר כך עלה.³⁷

דברים אלה, יותר משבאו לגלות טפח הם מכסים טפחיים, אם מחמת שלא נודעו לו הדברים בכירורם, אם מחמתה של מגמת צנזורה פנימית שראתה בכל הפרשה דבר מביש ומזיק.³⁸ דברים יותר מפורשים בעניין הגילוי המשיחי מצויים במקורות הערביים. אף נדאף אינו מכחיש את עצם האמונה המשיחית. לדבריו, דרש ג'מל לפני הציבור בשבת הגדול שלפני פסח בהזכירו את דברי חז"ל שהמשיח עתיד להתגלות בי"ד בניסן. דבריו נתקבלו בלב השומעים ושמועה החלה להתגלגל בציבור היהודי שהנה עומד המשיח לבוא. מאחר שבאותם ימים ישבו היהודים בקרב המוסלמים בתוככי העיר צנעא, נשמעו הדברים בקרב שכניהם המוסלמים ואלה העבירו אל האמאם באומרים כי היהודים מתכוננים לגאולה בליל הפסח.

גם דברי שבזי שהובאו לעיל מתוך אחד משיריו, כי 'כל החטא והסיבה' לגזרות הקשות של המוסלמים בתימן על היהודים בשנת התכ"ז הם 'באמרי כי משיחי בא', מאשרים כי הייתה פעילות משיחית בשנת תכ"ז. אך כנגד כך יש להדגיש כי באותו שיר, וכמוהו בכל השירים הרבים ששבזי מתייחס בהם לגזרת העטרות, כלומר למאורעות שנת תכ"ז – ובוודאי נכתבו השירים הללו כבר לאחר שנת תכ"ז – אין הוא מעלה יותר את זכרם של שבתי צבי ונתן העזתי, בוודאי משום שהתאכזב משבתי צבי לאחר שנודע על התאסלמותו. אגב דרכנו למדנו כי לא היה במעשהו המפתיע והמאכזב של שבתי צבי כדי לערער ולו בכלשהו את האמונה המשיחית של יהודי תימן. ועוד סיוע לכך שבתימן ציפו לבוא המשיח בשנת תכ"ז בדברי מעודד בן שלום, המספר על מאורעות אותה שנה בשיר שכתב לפחות שנתיים לאחר מכן, וכבר שוחרר ממאסרו סלימאן נקאש נשיא יהודי צנעא:

36 ראו: טובי, עיונים, עמ' 103.

37 שם, עמ' 123.

38 ביטוי למגמה זו מצוי בדברי קרן, המתייחס בהסתייגות גדולה לדברי המקורות הערביים על ג'מל ומביע דעתו כי אין לקבלם אלא 'אם שנאמר שזה הנגיד וארבעה או חמשה הנלוים אליו היו מטורפי דעת ושוטים גמורים'. אך אפשר שדברי קרן אפולוגטיים ולא נועדו אלא לסלק את האשמה מעל היהודים, בנצלו את קביעת ההלכה המוסלמית, כי מי שאינו בר דעת אינו בר עונשין: 'ואם כן לא היו ראויים לשום עונש שכבר יצאו מדעתם שהרי אפילו מקלות אין בידם, ועוד כל קהילות היהודים מה חטאו' (סערת תימן, עמ' ח).

על שנאי עמו בראשם חזרו:	בשנת קע"ח כמה גזירות אירעו
צרות אשר הלכו וגם הם עברו:	ששה חדשים ישבו גם שכחו
(עמדו) [עמו] כלו (?) וכלים שברו:	אמרו: כבר פקד ייי לעדת
היו לעם אחד וכולם שברו:	נהפך לבב (לבם) [כולם] והיה מאמין
נקרא מנחם עם וכולם מיהרו:	עת בוא אדונינו אשר הוא גאלם
לעשות רצון קנם ולבם טהרו: ³⁹	למכור כלי ביתם ובדמות חסדו [?]

על אף הנוסח המשובש בכתב היד היחיד של השיר, אפשר להבין כי בשנת קע"ח לשטרות, היא שנת תכ"ו, התקיימה הציפייה במשך שישה חודשים, כלומר מראש השנה ועד חג הפסח, להתגלות המשיח בחג זה. מכאן, שלא ג'מל היה המעורר לאמונה המשיחית בדרשתו בשבת שלפני פסח, שכן זו החלה זמן רב לפני כן. על כורחנו נמצינו אפוא אומרים, כי האכזבה משבתי צבי עם המרתו לא ביטלה את הציפייה המשיחית המיידית בקרב יהודי תימן, אלא שתמורת הגאולה הכוללת, שבה היה מקום גם ליהודי תימן, ציפו לגאולה משלהם שתחל בביתם, בתימן גופא. מסתמא, יש להניח שדברים שכתב בעל 'גיא חזיון' בשנת תכ"ו, קודם המרתו של שבתי צבי, בדבר התגלותו של משיח בתימן בשנת תכ"ו, הקהו את האכזבה משבתי צבי והביאו להמשך המומנטום של האמונה בבואו הקרוב של המשיח. ובאשר לג'מל, אפשר ראה עצמו המשיח, אפשר לא היה בעיניו אלא סולל דרכו של המשיח.

אמנם לא נוכל שלא לכרוך את ההתעוררות המשיחית בשנת תכ"ו לזו שהייתה קשורה בשמו של שבתי צבי בשנת תכ"ו, אך קשה לומר שזו הייתה אותה תנועה. על פי השתלשלות העניינים, קרוב יותר לומר שהפעילות המשיחית בתימן בשנת תכ"ו הייתה פעילות מקומית. קביעה זו מתבססת גם על שני עניינים אחרים:

א. התורה השבתאית לא נתקבלה בתימן, ובכלל, הפעילות המשיחית בתימן לא נזקקה לרעיונות משיחיים שבתאיים או לרעיונות משיחיים אחרים, כפי שהם מוכרים מן התנועה המשיחית לתולדותיה בקהילות שונות. להתפרצויות המשיחיות בתימן לא היה כל רקע אידאולוגי קבלי אלא הן היו מבוססות על תפישה פשטנית ביותר שינקה מן המקורות הקדומים ביותר של השאיפות והציפיות המשיחיות בישראל, תוך כדי התאמתם לרקע הגאוגרפי וההיסטורי המקומי, ובייחוד להקשר הערבי-המוסלמי. עניין זה אינו ייחודי ליהודי תימן, וכדוגמתו מצינו גם בקהילות אחרות במזרח בתקופת הפעילות השבתאית בשנות השישים במאה ה"י". כוונתי בעיקר לקהילות פרס וקורדיסטאן, שאף חכמיהן לא אימצו כלל את התורה השבתאית וספק אם הכירוה כלל. לעומת כן, השמועות ואף השליחים שלימדו את בני הקהילות הללו על הופעת משיח יהודי במקום מסוים רחוק מהם

אך הזינו והגבירו את השאיפות והציפיות המשיחיות; אלה נבעו לא רק מן המסורת הארוכה שהייתה משותפת לכלל העם היהודי אלא גם מן המצב המדיני הקשה שהיו שרויים בו תחת השושלות המוסלמיות השיעיות, שיחסן ליהודים היה מחמיר ביותר.

ב. ארץ תימן הייתה מרכז לפעילות משיחית אינטנסיבית – יהודית ומוסלמית. לא נוכל לפרט בזה את כל ההתפרצויות המשיחיות בתימן מאז המאה הי"ב בימי הרמב"ם ואחרי כן בסוף המאה הט"ו, במאה הי"ז ובמחצית השנייה של המאה הי"ט (שלושה משיחי שקר), ואף לא את הביטויים המשיחיים הכרוכים בעליות לארץ ישראל בזמן החדש, שאלה כבר נדונו בחלקם במחקר והופנמו בתודעה המחקרית.⁴⁰ לעומת כן, מעט ידוע על הקשר בין המשיחיות היהודית בתימן למשיחיות האסלאמית. במקום אחר עמדתי על כך שהספרות האפוקליפטית של יהודי תימן, הכתובה ברובה בערבית יהודית, מיוסדת מצד אחד על אפוקליפסות ערביות מוסלמיות מתימן, ומצד אחר היא כוללת יסודות חמייריים יהודיים קדם-אסלאמיים.⁴¹ הדבר קשור בדמותו של סיף בן ד'ו יזן, צאצא המלך היהודי יוסף ד'ו נואס. כחמישים שנה לאחר שהוכרע ד'ו נואס על ידי החבשים הנוצרים כהיענות לפניית הביזנטים, עלה בידי צאצאו ליטול את השלטון מידי החבשים. מסתבר שלפחות מאז פיתחו יהודי תימן תפישה משיחית פשטנית מקומית, המעמידה אותם ואת ארצם במקום מרכזי בחזיונות המשיחיים. כפי שהראה ח"ו הירשברג,⁴² אף דמותו של מוחמד נתפשה בקרב חלק מיהודי ערב כדמות משיחית, והדים לכך אף במקורות מדרשיים ופייטניים ארץ ישראלים שהובאו על ידי יהודה אבן שמואל בספרו 'מדרשי גאולה', ולפחות אחד מהם מתייחס באופן ישיר ליהדות תימן.⁴³ מדהים הוא כי במקור ערבי-אנדלוסי מן המאה העשירית, 'עקד אלפריד' לאבן עבד רבה, מובא סיפור שעל פיו גילה סיף בן ד'ו יזן לשליחי שבט קוריש ממכה על לידתו הצפויה של מוחמד נביא האסלאם.⁴⁴ ומן המפורסמות הוא כי האמונה המשיחית הובאה לאסלאם על ידי עבדאללה אבן סבא, יהודי תלמיד חכם שמוצאו בתימן בימי מוחמד ונחשב למחולל כת השיעה המוסלמית.⁴⁵ אף ראוי לציין כי תימן, יותר מכל ארץ מוסלמית אחרת, הייתה עדה להתפרצויות משיחיות, הן בקרב האוכלוסייה השיעית

40 לסיכומם של דברים, ראו: בת-ציון עראקי-קלורמן, משיחיות ומשיחים: יהודי תימן במאה הי"ט, תל-אביב 1995. חיבור זה לוקה בכמה עניינים חשובים. ראו: טובי, חזיונות, עמ' 169–174; י' ניני, 'לשאלת ייחודה של המשיחיות בתימן', פעמים, 73 (תשנ"ח), עמ' 153–160. תשובת המחברת למאמר הביקורת של יהודה ניני, ראו: בת-ציון עראקי-קלורמן, 'המשיחיות בתימן: ביטוי מיוחד לאידאולוגיה עתיקה', פעמים, 75 (תשנ"ח), עמ' 153–164.

41 טובי, שם, עמ' 173–193.

42 ח"ו הירשברג, 'עקבות המשיח בארץ ערב במאה החמישית והשישית אח"ש', בתוך: ספר הזיכרון לבית המדרש לרבנים בוניה, ירושלים תש"ו, עמ' 112–124.

43 י' אבן-שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים 1954, עמ' 158. והשוו: טובי, חזיונות, עמ' 178–179.

44 אחמד אבן עבד רבה, עקד אלפריד, א, מהדורת מפייד מחמד קמוחה, בירות 1986, עמ' 289–292.

45 ראו: ח"ו הירשברג, 'היהודים בארצות האסלאם', בתוך: ח' לצרוסיפה (עורכת), פרקים בתולדות הערבים והאסלאם, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 280.

הנמנית בעיקרה עם הכת הויידית, הן בקרב האוכלוסייה הסונית הנמנית עם המד'הב השאפעי. אין פלא אפוא שבדרך כלל הייתה פעילות משיחית מוסלמית כרוכה בפעילות משיחית יהודית, ואף מצינו לפחות פעמיים (בשלהי המאה ה"ט"ו ובשנות החמישים במאה ה"ט) את התופעה המשונה לכאורה שמוסלמים היו מחסידי הדמות המשיחית היהודית.

*

המסקנה הכוללת מכל האמור לעיל היא כי מאורעות תכ"ז בתימן, אף שהושפעו ללא כל ספק מן התנועה השבתאית הגדולה שהקיפה את רוב מרכזי היהדות, לא היו חלק ממנה, אלא פעילות משיחית מקומית שהיוותה אך ביטוי אחד לרצף בלתי פוסק של מתח משיחי, שהגיע לכלל התפרצויות גלויות בזמנים ידועים של הופעת טוענים משיחיים ודומיהם. יתר על כן, גם לאחר הניסיון הכושל הנוסף של הגאולה בפסח תכ"ז ותוצאותיו החמורות, לא פסה האמונה המשיחית מקרב יהודי תימן. בשיר שכתב שבזי לאחר אותם מאורעות, הוא תולה את אי-התממשותה של התקווה לגאולה קרובה בעוונם של ישראל, והוא פונה אל בני עדתו בדברי עידוד אך גם בדברי כיבושין לשוב בתשובה:

יומם ולילה התקוששו

התנערו מגוש עפר

פתאום יבוא עת ישועה

ונעלה ברינה הר ציון.⁴⁶

היה נהיר לו לשבזי, כמו לכל מנהיג רוחני בקהילה יהודית כלשהי, כי אלמלא אמונה זו, לא היה כל מקום לקיום אותה קהילה יהודית גאה השומרת על זהותה הדתית והלאומית. אף תחושה זו ביטא שבזי יפה באחד מפיוטיו לכיפור: 'תמיד אני צופה יום הגאולה'.⁴⁷

46 ראו: טובי, עיונים, עמ' 114.

47 ראו: שם, עמ' 125.